

Mészáros István

Iskola és társadalom a középkorban

Talán meglepő, hogy mondanivalómat egy *Eötvös József*-idézettel kezdem. Úgy vélem, ideillő. 1868. június 23-án a képviselőházban a népoktatási törvényjavaslat exozójában többek között ezt mondta: „A népnek értelmi emelésében fekszik legbenső meggyőződése szerint ezen haza egész jövője. Ettől függ, hogy nemzetünk, mely ezen földet vitézsége által fegyverrel foglalta el, azt értelmisége (= műveltsége) által megtartsa. Most Európának ezen helyén más nemzetnek, mint valóban civilizált nemzetnek, nincs helye.”

Az Eötvös által említett törvényszerű összefüggés hazai kezdetére és ezer esztendő folyamatára emlékeztünk ebben az évben. Műveltség által a haza, a nemzet megtartása, műveltség által Európában való megmaradásunk biztosítása – mennyire összecseng ez a gondolat a pannonhalmi alapítólevél e mondatával: „*pro stabilitate regni nostr?*”.

Géza fejedelem, István király ezért fundált kolostort, benne azért nyílt iskola: országunk szellemi javakkal való megszilárdítása érdekében. A műveltség – így tudták elődeink – hatalmas stabilizáló tényező; embert, társadalmat, hazát erősítő szellemi forrás, éltető energiabázis.

A műveltség meggyökereztetésének, elmélyítésének, terjesztésének legfőbb intézménye az *iskola* – ezt is jól tudták elődeink.

996 – *szimbolikus évszám ez*: Ekkortájt kezdődött el a Kárpát-medencében hazára talált magyarság körében az iskola élete. A következő évszázadokban azután kialakult az iskolák rendszere, többszintes hálózatuk betérítette az ország egész területét.

I.

Első iskoláinkat – hozzáértő tanácsai alapján – végső soron *uralkodói döntés* hozta létre. István király európai, közép-európai keresztény királyságot akart létesíteni. Ez szorosan együtt járt a hazai katolikus egyház megszervezésével; a katolikus egyházi szervezetnek pedig – akárcsak a nyugat-európai kereszténnyé vált országokban – szerves része volt az iskola.

Meg kellett tehát teremteni a *magyar katolikus egyházat*. Mivel az egyház a katolikus hívek és a papság közössége, ezért ez kettős feladatot jelentett, két fontos iskolaügyi vonatkozása volt.

Egyrészt katolikussá kellett tenni az itt élő magyar és nem magyar lakosságot: ehhez hozzáértő térítő szakemberekre volt szükség. Másrészt ki kellett

képezni ezeket a térítő szakembereket. Ehhez meg kellett szervezni működésük szervezeti kereteit: az egyházmegyéket, azok élére megfelelő vezetői csoportot állítva.

Tehát a kellő tanultságú *egyházi értelmiség* különböző szintjeit kellett kiképezni, akik részint a lakosság katolikussá térítésében tevékenykedtek, részint az egyházmegyék vezetését intézték.

Ennek az egyházi értelmiségnek a kialakítását szolgálták a nyugat-európai keresztény országokban már jól bevált s nálunk is megszervezett *kolostori, káptalani*, illetőleg *plébániai iskolák*.

Szent Gellért életrajzában olvasható (s e részletet a szaktudósok hiteles korabeli iratok alapján leírtnak állítják), hogy az 1030-as években az újonnan felállított csanádi egyházmegye területére érkezett térítő csoport tíz tagból állt, mind „presbyteri et viri literati”, vagyis felszentelt papok és tanult, iskolázott férfiak voltak. S ugyanott olvasható, hogy közülük heten magyarul prédikáltak a népnek. Gellért püspök tisztagú térítő csapatában tehát – István királyá koronázása után három évtizeddel – hét magyar vagy magyarul beszélni tudó, kellő tanultságú, iskolázottságú felszentelt pap dolgozott, mind bencés szerzetes.

S ugyancsak e forrásból azt is tudjuk: a csanádi püspöki iskola ebben az időben sok papot képzett, s egyik részük a falvakba került plébánosnak, másik részük az egyházmegye vezetésében kapott szerepet.

Ezek egyetlen egyházmegye példái; tudjuk: első királyunk tíz egyházmegyét alapított.

Hazai egyházi értelmiségünk tagjai azonban nem csupán egyházi feladatokat láttak el: közülük az arra alkalmasok végezték a *korabeli társadalomban adódó összes világi-társadalmi értelmiségi feladatot* is. Mások ilyen tevékenységre nem vállalkoztak. Az egyházi értelmiségből kerültek ki a király politikai tanácsadói, a jogászok, törvényszövegezők, a bírák, a diplomataik, az orvosok, a nevelők s a többi más korabeli világi értelmiségi feladatokat ellátók.

A 11. századi hazai tanügyi szakemberek iskolapolitikája tehát ugyanaz volt, mint nyugat-európai kollégáiké: *a társadalmi szervezet helyes működése érdekében szükség van az értelmiségiek többszintű rétegére*, ezek tagjai az egyház és a világi értelmiségi feladatokat egyaránt ellátják. Őket képezik ki az iskolák, ezért kell azokat megszervezni.

Az értelmiség képzésének *iskolai tartalma* is készen kínálta magát a nyugat-európai iskolákban: ugyanazokat a tananyagokat, tankönyveket tanították, ugyanazokat az oktatási módszereket alkalmazták a hazai iskolákban is, mint a hasonló nyugat-európai intézményekben.

*

De középkori iskoláinkban nem csupán egyházi-állami-királyi hivatalnokokat, tisztségviselőket, szolgálattevőket akartak képezni, nem csupán arra való előkészítés folyt bennük, hogy az iskolákból kikerülők tevékenysége nyomán a társadalom szerkezeti mechanizmusának gépezete zavarmentesen működhessen. Elődeink jól tudták: *a szorosán vett oktatás-képzés nem elegendő iskoláik diákjai számára.*

Az iskola feladata ugyanis nem csupán az volt, hogy a központi elgondolásoknak megfelelően bennük kellő képzettséget, a különféle értelmiségi területeken jól konvertálható és kamatoztatható tudást szerezzenek a tanulók, s így a társadalom számára hasznos, használható emberekké váljanak.

A középkori iskolákban *erkölcsi nevelés* is folyt, mivel *önmagában is nagyra értékelték az embert*, nem csupán az ember társadalmi felhasználhatósága, társadalmi hasznosíthatósága relációjában.

A társadalmi közegetől függetlenül az embernek *egyéni célja* is van; saját egyéni életének megszervezése, saját egyéni morális-etikai fejlődésének kibontakoztatása; saját egyéni örök üdvösségének munkálása is fontos feladata. Ehhez is segítséget kell adnia az iskolának.

A középkorban – akár csak a későbbi századokban – az iskola csakis a *belőle kikerülő, benne értékesítést nyújtó nevelt egyéneken keresztül* volt képes a társadalomra *pozitív módon* hatni, azt befolyásolni, nem másképp. Önmagában a nagy tudású, magas szintű intellektuális felkészültségű egyén a társadalom számára tulajdonképpen indifferens; csakis kellő erkölcsi tartás, megfelelő erkölcsi közeg birtokában válhat a tudás, a szakmai képzettség mind az egyén, mind a társadalom fejlesztő, előbbre vivő erővé – ezt így tudták középkori elődeink.

Tudjuk: a középkori iskolákban folyó erkölcsi nevelést – akár csak a későbbi századokban – *a tízparancsolatot új alapokra helyező, azt kiteljesítő evangélium* erkölcsi elvrendszere határozta meg. S ezt az erkölcsi nevelést nyújtották a kisebb-nagyobb települések papjai – nem iskolaszerű keretek között – a vezetőségük alá tartozó hívőközösségeknek is, fiataloknak, felnőtteknek egyaránt.

*

A nagy alapozó század, a 11. század elmúltával befejeződött a lakosság katolikussá térítése; az értelmiség köre növekedésnek indult, s tagjai zömmel már hazai származásúak voltak.

Az iskolarendszer a 12–13–14. században szélesedett ki: ugyan a kolostori iskolák befelé fordultak, főként saját rendtagjaik képzését intézték, de jelentős fejlődésnek indultak a főbb egyházi székhelyeken működő *káptalan* iskolák, valamint a nagyobb, városi úton fejlődő települések (amelyek nem főpapi székhelyek) *plébániai* iskolái.

Az értelmiségképzés sajátos intézményi formáját választotta Budai János esztergomi kanonok, amikor az 1390-es években megalapította a *tehetséges szegény tanulók kollégiumát* Esztergomban. Hivatalos megnevezésében is jelölték a növendékek társadalmi helyzetére való utasítást: „collegium pauperum scholarium studere volentium”. A helyi káptalani iskolában való tanulással párhuzamosan speciális képzést kaptak a kollégium növendékei, akiket azután a kollégium költségén külföldi egyetemi tanulmányokra küldtek, hogy hazajöve megfelelő értelmiségi helyekre állíthassák őket. A kollégium az 1530-as évekig több mint egy évszázadon át működött.

Hazai három egyetemkezdeményünk – Pécssett, Óbudán, Pozsonyban – nem járt sikerrel: ezek nem hagytak semmiféle érzékelhető nyomot értelmiségképzésünkben. Annál inkább *egyes jelentősebb káptalani iskoláink*. Például az esztergomi káptalani iskolában folyó oktatás a 15. században és a 15–16. század fordulója körüli évtizedekben vetekedett egyes nyugati egyetemek bölcsletfakultásaival.

Ugyanebben az időben a *bécsi egyetem* bölcsletfakultásán évente mintegy 150–200–250 Magyarországról jött diák tanult, amolyan itthonról oda *kibehelyezett tagozatot* alkotva. Volt olyan év – 1449 –, amikor 102 magyarországi új diák iratkozott be és kezdte el tanulmányait a bécsi egyetem bölcsletfakultásán. Hasonló volt a helyzet a *krakkói* egyetemen is.

De a többi nyugati egyetemen tanuló hazai diákok is gyarapították visszajöttük után a középkor e századaiban a magyarországi értelmiségi réteget.

II.

De lépünk vissza egy kissé az időben

1358 – ez az évszám is felfogható szimbolikusan: ebben az évben jelent meg az iratokban *Vilmos soproni iskolarektor* neve. Ő világi ember volt, s egyben a város *jegyzői tisztét* is betöltötte.

Ettől az időszaktól kezdve hazánkban is *az egyházi értelmiség lassan, fokozatosan kezdi átadni az értelmiségi feladatok bizonyos posztjait világi férfiaknak*, egyelőre az alacsonyabb szinteken, azután majd egyre följebb. Oka ennek az, hogy egyrészt már jobban specializálódtak ezek a feladatok, másrészt egyházi teendőkkel nem terhelt, egyházjogilag nem kötött, egész embert kívánt e feladatok rendben való ellátása; harmadsorban egzisztenciálisan is lehetővé vált, hogy világi férfi ilyen állást vállalhasson, s a közvélemény is elfogadta már, hogy ilyen szerepet világi férfi is betölthet.

A 14–15. század fordulója körüli időtől kezdve a hazai káptalani iskoláinkban, valamint nagyobb városi-plébániai iskoláinkban is – akárcsak a nyugat-európai országokban – a hagyományosan egyházi-klerikus képzési anyagba

ötözve megjelennek a világi tananyagrészek, megjelennek a világi oktatók, s megjelennek a kifejezetten világi életpályára készülő tanulók.

Vajon miféle „iskolapolitika”, netán úgynevezett „társadalmi igény”, esetleg központi döntés indította el *ezt a jövő szempontjából igencsak döntő jelentőségű változást: az értelmiségnevelés és az iskola világvá formálódásának megkezdését?*

Nyilván semmiféle iskolapolitika, semmiféle társadalmi igény, semmiféle központi intézkedés nem játszott ebben szerepet. Az történt, ami iskolatörténetünk későbbi századaiban számos más esetben is megvalósult mint változtatási modell: nem felső szintű döntés, hanem *alsó szinten történő választás* volt ez.

A 14. század második felében a hazai közhivatalok élete – a fentebb említett okok miatt – sajátos helyzet, új oktatási-nevelési lehetőséget produkált, s ezt az erre fogékony, annak perspektíváit érzékelni és mérlegelni képes korabeli szakemberek „ott lent”, saját körükben felismerték, s kísérletet tettek az adott lehetőséget kihasználó újszerű tevékenység kezdeményezésére. Így tett a soproni Vilmos rektor, illetőleg helyi felettesei 1358-ban. Számos más városunkban nem nyílt ilyen lehetőség, vagy nem akadt a helyzettel élni tudó, élni akaró vállalkozó szakember.

A folytatás azután további két tényezőtől függött: ha mások is átvették az új kezdeményezést, akkor az szűkebb-tágabb körökben elterjedt. De ami a legfontosabb: ha az új kezdeményezés kiállta az idők próbáját és életképesnek bizonyult, akkor – mint újszerű oktatási-nevelési realitás – az iskolák életének (s áttételesen: a társadalom életében) részeként élt tovább. Ha viszont az idő nem igazolta a gyakorlatban az új kezdeményezést, akkor az nyomtalanul eltűnt, esetleg lábjegyzetként élt tovább az iskolatörténet-könyvek lapjain.

Tehát – bár a középkori iskolák klerikusképző funkciója továbbra is megmaradt – *a 14. század második felétől kezdve egyre inkább szerepet kapott bennük a világi foglalkozásra való általános előkészítés* is.

Az állami és megyei hivatalok világtisztviselő-igénye mellett elsősorban a királyi városok és mezővárosok előjáróságai igényelték a jól kiképzett, latinos műveltséggel éppen úgy, mint gyakorlati-anyanyelvi készségekkel rendelkező világi rendű hivatalnokokat. A városi-plébániai iskolákban s a káptalani iskolák középső tagozatán tanult fiatalokból városi tanácsnok, jegyző, főbíró, polgármester vagy másfajta feladatokat ellátó *városi polgári hivatalnok-értelmiségi* lehetett, illetőleg főúri udvarok, nemritkán a királyi udvar valamilyen értelmiségi posztjának betöltője.

Jelesebb városias településeinken ugyancsak a 14. században jelentek meg az első céhek. A városi-plébániai iskolában szerzett elemi készségek birtokában kezdték meg az inasfiúk szakmai tanulmányaikat. A céhekben, s azt befejezve a város tisztos, megbecsült *iparos és kereskedő polgárait* válhattak a 14–15–16. században. Az előkelőbb céhekben – ötvösök, szűcsök, fegyverkovácsok s

hasonló szervezeteiben – nem volt ritka a széles körű levelezést lebonyolító s szabad idejében anyanyelvén vallásos és szépirodalmi könyveket olvasó mester.

A 14. századtól sok helyütt a város vezetősége, a *magisztrátus* vállalta magára plébániai iskolája anyagi fenntartását a városi pénztárból, dokumentálva azt, hogy ifjú polgárainak művelődését saját ügyének tekinti. Számos városunk máig megmaradt középkori pénztárkönyve bizonyítja, hogy a magisztrátus gondoskodott az iskolaépület karbantartásáról, berendezéséről, a tanító fizetéséről. A helyi plébános pedagógiai, szakmai illetékessége azonban továbbra is megmaradt az iskola fölött; ő gondoskodott a tanító ellátásáról is. A tanító kiválasztása a városi magisztrátus és a plébános közös feladata volt. (Ezért nevezzük ezeket az iskolákat *városi-plébániai* iskoláknak.)

A középkori iskolákban egyre inkább tért nyerő világiság sodrában kapott egyre nagyobb helyet – a már korábban is az iskolákban szerepet játszó – *nemzeti nyelv*, természetesen a latin nyelv primátusa mellett. A magyar nyelvű iskolai tanári magyarázatokon túl az anyanyelvű imádságok, énekek, bibliai történetek, vallásos és világi témájú olvasmányok elterjedésében az iskolák is fontos szerepet játszottak a 15. században s a 15–16. század fordulója körüli évtizedekben.

Ez is természetesen az alsó szintű választás sikeres elterjedésének eredménye volt. Éppen úgy ennek lett köszönhető hazai iskoláinkban a *nyomtatott tankönyv* megjelenése és elterjedése a 15. század utolsó évtizedeiben és a 16. század elején.

III.

Hazai iskoláink pedagógusai számára is sajátos választási lehetőséget nyújtott az eleinte latin–görög filológiai-irodalmi-nyelvészeti reformmozgalomnak induló, majd egyre jobban filozófiai-világnézeti tartalommal telítődő *humanizmus* szellemi áramlata, amely ugyanúgy a világiság irányába hatott és azután hosszú időre – szinte a 20. század közepéig – meghatározta középszintű iskoláink jelentős részének alapvető tananyagát.

A 15. század második felében jeles európai pedagógusok az iskolai tananyag esedékes megújításának, felfrissítésének jó megvalósulását látták abban, hogy az *antik klasszikus szerzők művei* egyre nagyobb terjedelemben kerüljenek az iskolai oktatás középső és felső szintjére, s hogy azok tanulmányozását új felfogású, új filozófiai-világnézeti magyarázatokkal kísérjék.

Külföldi és hazai hatásokra egyre több nagyobb városi-plébániai iskolánk nagydiák-tanulócsoportjaiban, valamint számos káptalani iskolánk középső és felső tagozatán forgatták a latin és a görög szerzők műveit, tanulmányozták ezek szövegeit újszerű megközelítésben, a humanizmus eszméinek jegyében.

Kétségtől a világiasság erősödött fel ezáltal is hazai iskoláinkban: egy földközpontú, természetelvű és emberirányultságú világkép hatásai érvényesültek az iskolában, illetőleg a hagyományos keresztény erkölcsi elvekkel ütköztethetők voltak a klasszikus ókori szerzők művei által képviselt, a kereszténység előtti erkölcsi elvek.

Új tartalmú, új tananyagú oktatást adtak tehát a 15–16. század fordulója körüli évtizedekben szépen gyarapodó számban modernizálódó, humanista szellemiséget képviselő iskoláink: ezek egyes káptalani iskolák középső, „gimnáziumi” tagozatai, illetőleg egyes városi-plébániai iskolák voltak. De túl a tartalmi-tananyagbeli megújuláson, ezek az iskolák új szellemű erkölcsi nevelést is nyújtottak diákjaiknak, a kor szóhasználatával a „devotio moderna”, vagyis egy „korszerű”, megújított keresztény vallásosság közegében.

A 15–16. század fordulója körüli évtizedek legkiemelkedőbb városi-plébániai humanista iskolája a *budavári Nagyboldogasszony-plébániatemplom (a mai Mátyás-templom) iskolája* volt. Ennek vezetői, akiket 1480-tól kezdve az 1520-as évekig ismerünk, mind mély humanista műveltségű, tudós férfiak voltak, akik szoros kapcsolatban álltak a budai királyi udvar humanistáival s a bécsi egyetem humanista professzoraival.

*

A 15–16. század fordulója körüli évtizedekben az ország területén – szerte a Kárpát-medencében – számos humanista szellemű, illetőleg hagyományos jellegű oktatási-nevelési intézmény működött, régióinkban szertesugárzó hatással.

Jelentősebb *káptalani iskolák* – ahol egyházi és világi pályára készülő fiatalok egyaránt tanultak – a következő helyeken voltak: Esztergomban, Győrben, Veszprémben, Pécsen, Egerben, Nagyváradon és Gyulafehérváron. Egy-egy időszakra Itáliából jött professzor oktatta a nagydiákokat Esztergomban, Pécsen és Győrött.

A 15–16. század fordulója körüli évtizedekben a *városi-plébániai iskolák* között a legkiemelkedőbbek voltak: az ország középső részén az említett budai Boldogasszony-iskola, azután Pesten; a Dunántúlon Sopronban, Pápán; a keleti országrészben Miskolcon, Debrecenben, Sáropatakon, délebbre Szegeden; a Felvidéken Besztercebányán, Körmöcbányán, Selmecebányán, Zólyomban, Iglón, Késmárkon, Lőcsén, Trencsénben, Eperjesen, Bártfán, Kassán, Ungváron; Erdélyben Máramaroszigeten, Nagybányán, Besztercén, Meggyesen, Szászsebesen, Szászvárosban, Nagyszébenben, Brassóban, Marosvásárhelyen és Kolozsváron.

A hazai humanista iskolázás tetőpontját hazánkban a korábbi esztergomi káptalani iskola mintájára kifejlesztett *nagyszombati humanista iskola* jelentette a 16. század középső évtizedeiben. (Ez a töröktől elfoglalt Esztergomból Nagyszombatba települt káptalan újjászervezett iskolája volt.) Többek között tanára volt a kiváló németalföldi humanista, a flamand *Nicasius Ellebodinus*, a kor legkiválóbb európai görög filológusa.

Ugyancsak a világiság elmélyítése jegyében a korábbi falusi plébániai iskolák a 16. század folyamán *népiskolákká* alakultak. Erről az első hivatalos rendelkezést az *Oláh Miklós érsek* elnöklete alatt összeült nagyszombati zsinat hozta 1560-ban. Ennek az iskolatípusnak a feladata: minél több fiú és lány egybegyűjtése a településeken a tanító vezetése alatt, nekik anyanyelvükön vallási, erkölcsi és egyéb ismeretek oktatása, a továbbtanulni szándékozó fiúknak pedig az olvasás-írás megtanítása. Ugyancsak Oláh érsek adatta ki nyomtatásban az *első magyar ábécéskönyvet*.

A 16. század középső évtizedeiben a Kárpát-medence török által nem háborgatott országrészeiben a *legtöbb város meglevő katolikus – hagyományos és humanista – káptalani és városi-plébániai iskolája protestáns vezetés alá került*; a korábbi iskolák éltek tovább életüket reformált hitben gondolkodó iskolarektorok vezetésével, ugyanilyen felfogásúvá vált plébánosok, városi magisztrátusok felügyelete alatt. Átfejlődésük, átalakulásuk protestáns iskolákká a 16. század középső szakaszában több évtizeden át tartott. (Tehát ekkor a hazai iskolaügyben nem hirtelen váltás történt katolikusról protestánsra, hanem folyamatos, fokozatos átformálódás. E véleményemet 1972-ben megjelent könyvem – „A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola” – óta többször kifejtettem; a történészszakemberek azonban ezt mindvégig elutasították.)

A katolikusok iskolai centrumát a 16. században és ezután *Nagyszombat, Pozsony és Győr* változatlanul katolikusnak megmaradt iskolái alkották.

*

Befejezésül említem meg: az előzőkből kiérezhető, hogy a *magyar iskolatörténet első nagy korszaka* témánk – iskola és társadalom – szempontjából belső iskolatörténeti tények alapján így periodizálható: alapozó időszak a *11. század*; a szerkezeti-tartalmi megszilárdulás és területi szétterjedés periódusa a *12–14. század*, ekkor jelentkeznek a világiság első megnyilvánulásai; végül a *15–16. század*, ez a humanizmus hatásaival gazdagodott, egyházi és világi célú oktatás-nevelés korszaka.

A 16. század *második fele* a magyar iskolatörténet fontos *átmeneti periódusa* volt: a régi és az új még együtt élt ekkor; ez a hazai iskolarendszer – még a régi

szervezeti keretek közötti – *többfelekezeti*vé alakulásának *képlékeny időszakát* foglalta magában; a katolikus egyház mellett megjelentek a különféle protestáns iskolaszervezők is.

Egy hosszú, több mint félezer esztendő korszak azután a *16–17. század fordulóján végérvényesen lezárult*. Mind a katolikusok, mind a protestánsok körében új nevelési elvekkel, új pedagógiai koncepciókkal, új iskolaszervezetekkel, új tananyagokkal indult a következő korszak.

(A Magyar Tudományos Akadémián 1996. november 12-én megtartott, *Iskola a magyar társadalom történetében* c. konferencián elhangzott előadás alapján; Balogh László szerk. – *Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest*)